

Enskiftet och laga skiftet

ENSKIFTET OCH LAGA skiftet hade stora likheter och kan ses som variationer på samma tema. De kom att innebära ett genomförande av idén att varje brukningsgård skulle ha sin mark samlad huvudsakligen till ett ställe. Byarna upplöstes därmed.

BAKOMLIGGANDE ORSAKER TILL SKIFTE

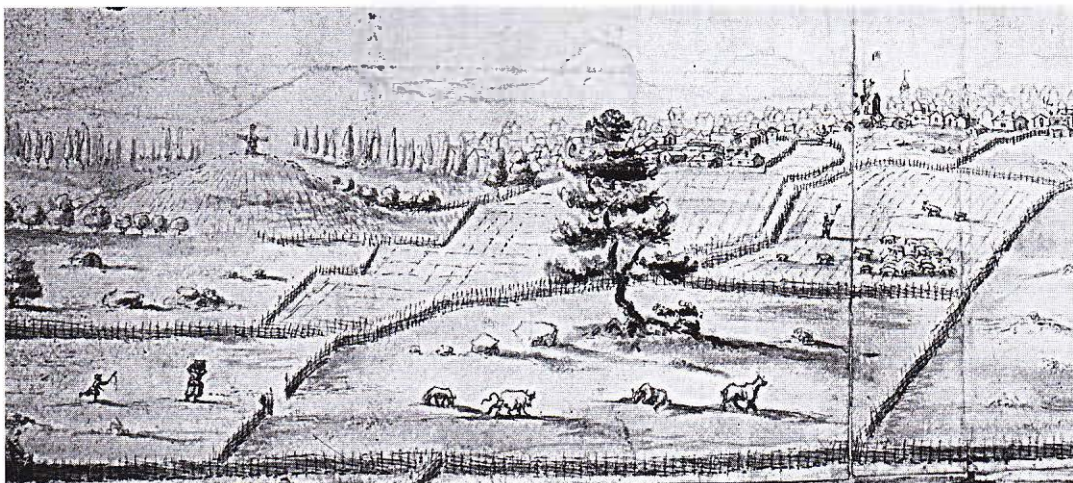
Vi såg tidigare en typ av bakomliggande förändringar som banade vägen för skiftesrörelserna, nämligen det minskade behovet av tegskiftets riskspridningsfunktion. Som vi nu ska se skedde flera förändringar som gradvis försämrade förutsättningarna för den gamla brukningsstrukturen att överleva, och därmed bereddes vägen för reformer. Inte sällan var det fråga om sådana långsamma förändringar som är lättare för oss att se ur ett efterhandsperspektiv, än för dåtidens människor ur deras samtidsperspektiv.

Byorganisationernas minskade betydelse

En förändring som banade vägen för byarnas sprängning var att byorganisationerna höll på att bli mindre nödvändiga för att bedriva jordbruksarbete. Tillväxten av antalet obesuttna hade accelererat under 1700-talet. Därmed fick bönderna tillgång till lönearbetskraft i en utsträckning som gjorde dem mindre beroende av samarbete med andra bybor vid exempelvis skörd och slätter. Möjligheten fanns, åtminstone för de större bönderna, att tillsammans med torpare och annan mer tillfällig arbetskraft bilda egna arbetslag. I efterhand kan vi se att skiftesreformerna skulle komma att bli ett led i en process där byns arbetsgemenskap mellan relativa jämlikar ersattes av mindre arbetslag bestående av bönder och obesuttna, med en tydligare klassuppdelning.

Växande hägnadsbehov

Systemet att låta kreaturen ströva fritt medan man i stället inhägnade spannmåls- och gräsarealerna hade varit praktiskt i ett jordbruk där kreatursskötseln var ett mycket betydande inslag jämsides med åkerbruket. Men som vi sett förstärktes spannmålsodling-

Allt större delar av utmarken förvandlades under 1600- och 1700-talen till enskilda beteshagar. Här ses hagar med djur utanför Vimmerby i nordöstra Småland omkring år 1700.

ens relativa betydelse långsiktigt. Inägornas och de inhägnade åkerlyckornas omfattning ökade alltmer, och därmed också de kostnader och det arbete som måste läggas ned på stängsel. En första reaktion på detta blev i vissa områden att inhägna beteshagar i stället för att fränhägna en mängd spridda åkrar och slåtterytor. Så småningom måste den situationen uppstå där det blev effektivare att mer genomgående inhägna eller tjudra boskapen, i stället för att inhägna åkern. Ett viktigt skäl till att bevara de gemensamt inhägnade, tegsplittrade åkergårderna föll därmed bort.

Behovet av skarpare definierad förfoganderätt

På senare årtionden har det blivit vanligt att diskutera skiftesrörelser i olika länder i ljuset av teorier kring förfogande- och äganderättens (*property rights*) utveckling. En viktig drivkraft till skifte har uppenbarligen varit behovet av att klarare definiera de rättigheter som uppstod när behovet av exempelvis livsmedel och virke växte i förhållande till naturtillgångarna. Den kollektiva, vagt definierade förfoganderätt som fanns över oskiftad mark har vid större tryck på naturresurserna ökat risken för överexploatering. Individens drivs att inte ta hänsyn till de fulla ekonomiska konsekvenserna av det egna handlandet med avseende på de kollektivt ägda resurserna.

Vi kan illustrera en del av problemet med hjälp av en modern svampplockare. När han går längs sin stig får han kanske syn på några mycket små kantareller. Vår svampplockande vän vet att om han lämnar kantarellerna att växa några dagar till blir de betydligt större, men han vet också att risken är stor att någon annan

hinner ta dem före honom. Följaktligen plockar han kantarell-dvärgarna och varken han eller någon annan får någonsin plocka den utvuxna svampen.

Vi har redan stött på detta ”allmänningens dilemma” i fråga om skogsallmänningarna (s. 270). Om en bonde högg virke och sålde, eller släppte ut för många djur på bete på allmänningen, tog han själv hela förtjänsten av detta, medan kostnaden delades av alla som hade rätt att utnyttja allmänningen. Om den enskilde i stället höll tillbaka sitt eget resursuttag tog han själv hela kostnaden för detta, medan inkomsterna i princip delades av alla med tillträde till allmänningen.

I och för sig kunde ökat tryck mötas med mer utarbetade regleringar. Vi har mött sådana i de nedtecknade byordningarna (ovan, s. 268). Särskilt i stora byar med betydande sociala skillnader var emellertid regleringar svåra att upprätthålla under ett växande tryck på resurserna.

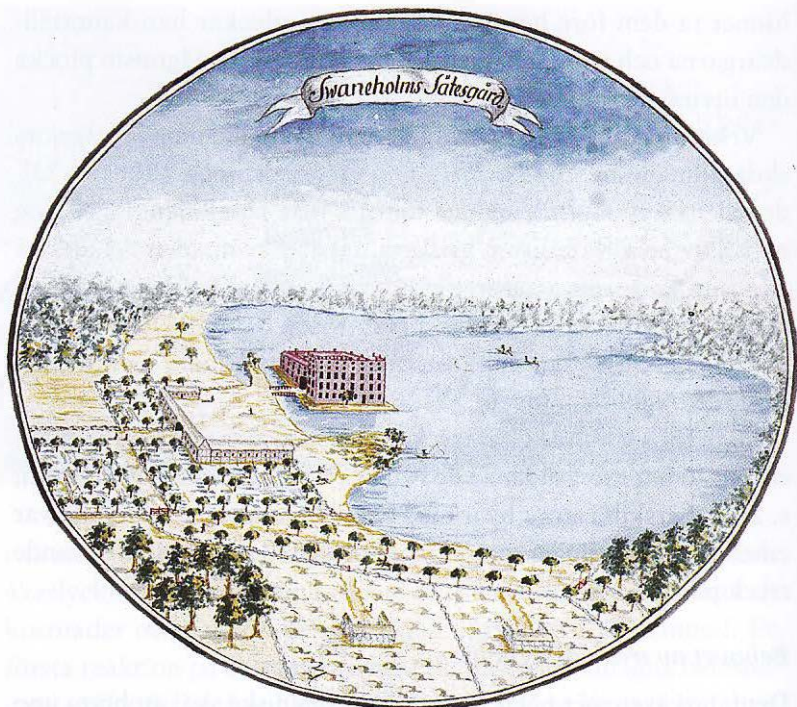
Behovet av nya odlingsystem

Det fanns även mer påtagligt jordbrukstekniska skäl att bryta upp de gamla gärdes- och hägnadssystemen. Under 1700-talets senare del höll nya åkerbruksmetoder på att bli kända, nämligen odlingen av sådda foderväxter (se följande kapitel). Dessa nya växelbruksmetoder som bland annat innebar en radikal minskning av trädan var svåra att anpassa till de gamla odlings- och hägnadssystemen med sina gemensamma insläpp av betesdjuren. För att fullt utvecklade växelbruksmetoder skulle kunna tillämpas krävdes i praktiken att den gamla ägoindelningen med tegskiftade åkrar och storskalig betesdrift bröts sönder genom en skiftesreform.

ENSKIFTET

Historien om enskiftet i Sverige tar sin början på godsens i sydvästra Skåne. På de stora skånska godsens fanns en för Sverige tämligen ovanlig ägandestruktur: Stora byar med upp till 40 bönder eller mer löd ofta under en enda ägare. Denne kunde enligt eget gottfinnande låta arrangera om ägomönstret. Omfördelningar, men inom tegskiftets ramar, hade skett på flera skånska gods under 1600-talet. Godsägarna lät då alla frälsebönder i varje by få jämnstora arealer, så att även dagsverken och andra räntor kunde tas ut enhetligt.

Svaneholm omkring år 1790. I förgrunden skymtar den nya indelningen av åker och tomtmark på underlydande gårdar och torp.

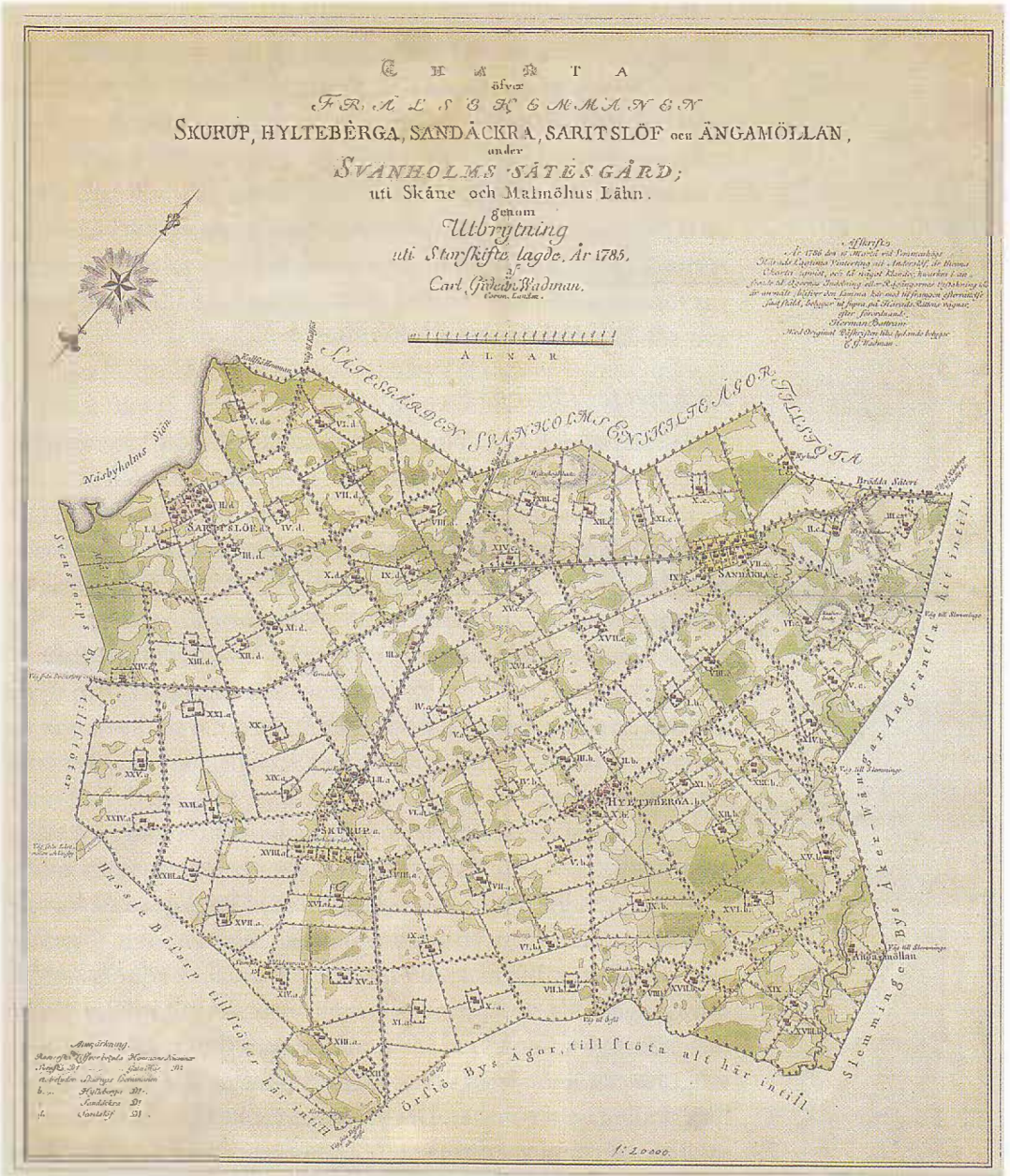

Macklean på Svaneholm

En nybliven storgodsägare, friherren Rutger Macklean, blev den som först lät genomföra en radikal omfördelning av jorden, något som skedde på godset Svaneholm i Skurups socken i södra Skåne. Macklean var påverkad av de danska och brittiska reformerna.

Svaneholm omfattade i början av 1780-talet ett 50-tal bondgårdar, varav de flesta låg i fyra byar. Till detta kom omkring 40 torp. Macklean var en man med idéer som var moderna för sin tid. Hans egen skildring av godsets tillstånd 1782, då han nyss hade ärvt det, ger en bild av det gamla tegskiftets negativa sidor. Bland annat påpekade Macklean att mer än en tredjedel av åkertegarna låg så långt från byarna att det var omöjligt att sköta dem ordentligt. Dessutom poängterade han skadligheten av det stora dagsverksuttaget ("hoveriet"), som tryckte de skånska frälsebönderna.

Under åren 1783–1787 skiftades godset, som omfattade så gott som hela Skurups socken. Den bondebrukade jorden lades ut i 73 jämstora lotter, vardera omfattande 20 ha åker, 4 ha äng och 1 ha trädgård. Till detta kom ett 60-tal torp. Macklean reformerade även arrendesystemet: Den gamla av arbetsränta dominerade avraden ersattes av penningarrenden. En del av huvudgårdens jord lades ut i fem så kallade avelsgårdar eller farmer. De var större än

vanliga bondgårdar, och brukades med hjälp av tjänstefolk.

I högre grad än vad som tidigare varit vanligt på frälsejord grep Macklean in i sina underlydande bönders åkerbruksmetoder. Han lät införa ett system med inslag av gräs, klöver och rotfrukter, som möjliggjorts då det gamla gärdssystemet bröts upp. Jorden brukades således intensivare än tidigare, vilket bidrar till att förklara hur ökningen av antalet gårdar och torp var möjlig.

Enskiftet på Svaneholm enligt lantmätarens karta 1785. Varje gård har fått ett sammanhängande stycke mark. Vägar med pillalléer genomkorsar området.

Kostnaderna för detta omdaningsprojekt var betydande och Mackleans ekonomiska ställning var äventyrad, särskilt som många bönder föredrog att flytta ifrån hans gods, när de ställdes inför de stora förändringarna. Först sedan spannmålspriserna börjat stiga i slutet av 1780-talet var Mackleans ekonomi räddad.

Även det krig som bröt ut mot Ryssland 1788 bidrog indirekt till att förbättra Mackleans situation. Bondgårdarna på Svaneholm räknades som insocknes fräse, och en brukare på en sådan jord var försäkrad mot utskrivning till krigstjänst. Bönder sökte sig nu åter till de lediga gårdarna på godset.

Enskiftet fortsätter på bondejorden

Under återstoden av 1700-talet följde ett fåtal skånska godsägare Mackleans exempel och lät genomföra enskiftet på sina gods. De stora ekonomiska riskerna avhöll emellertid många jordägare från skifte. De från omkring 1790 snabbt stigande spannmålspriserna blev därför väsentliga för skiftesrörelsens fortsatta utveckling, eftersom de gav jordbrukarna ökade ekonomiska resurser. Det var emellertid inte storgodsen som i första hand skulle komma att stå för den fortsatta enskiftesverksamheten, utan bönderna i den starkt uppdelade slättbygden i sydväst. För att enskifte skulle kunna genomföras i stor omfattning i byar med många ägare krävdes dock vissa lagändringar.

I teorin skulle det visserligen kanske ha varit möjligt att redan på grundval av 1783 års föreskrifter om utbrytningar genomföra ett skifte där alla ägare i byn fick sammanhållna ägor. I en by med flera ägare stötte dock en sådan omfördelning på nästan oöverstigliga svårigheter. Bland annat saknades fram till början av 1800-talet fungerande regler för hur kostnaderna skulle fördelas mellan dem som fick stanna kvar i byn och de som skulle flytta ut. Samtidigt fanns för den enskilde jordägaren en stor osäkerhet om vad han skulle få efter skiftet. Det var svårt att bedöma lantmätarens möjligheter att på ett rättvist sätt kompensera dem som fått sämre jord med större arealer.

Om vi ser skiftet som en bytesprocess kan svårigheterna sammanfattas som en fråga om transaktionskostnad. Termen avser den kostnad det medför att genomföra ett köp, en försäljning eller ett byte. Kostnaden kan bland annat bestå av att informera sig om bytesobjekten och att förhandla om priset. Transaktionskostnaden var under rådande skifteslagstiftning alltför hög för att flera jordägare skulle kunna enas om att genomföra en så fullständig om-

fördelning av jorden att alla fick sammanhållna ägor.

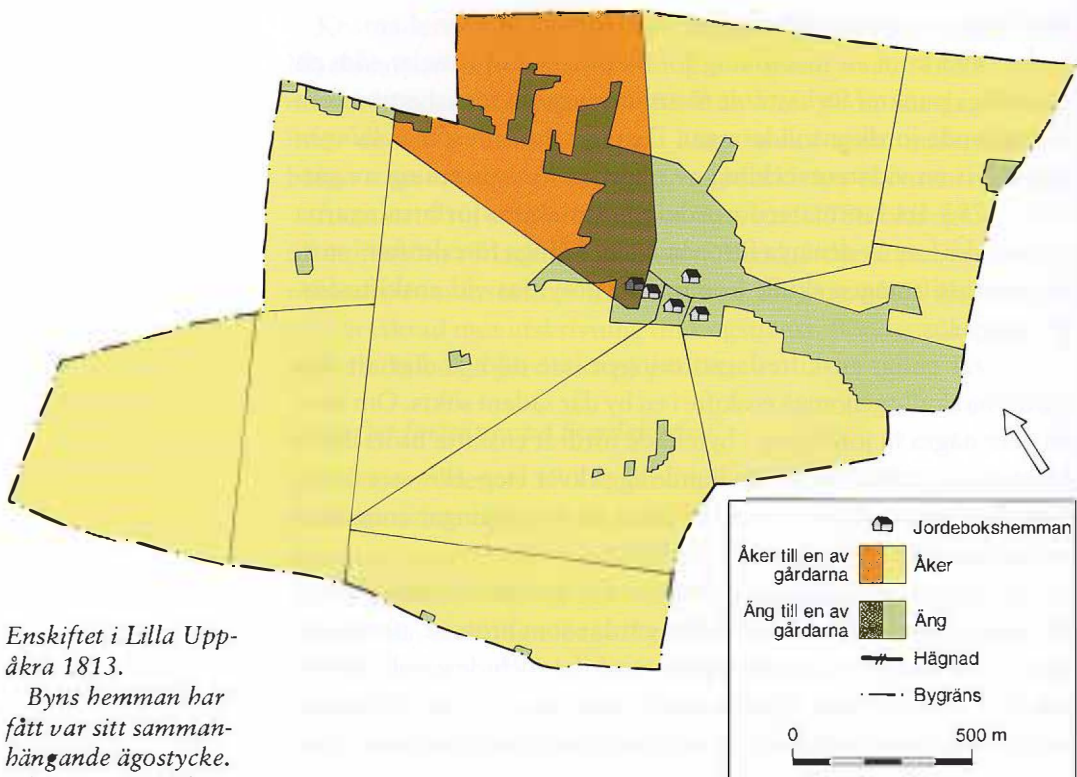
År 1803 kom en förordning för Skåne med nya regler som på väsentliga punkter förbättrade förutsättningarna för att genomföra långtgående jordkonsolideringar. Den nya *enskiftesförordningen* var delvis en vidareutveckling av reglerna för utbrytning av gårdar i 1783 års lantmäteriförordning. Storskiftesförfattningarna upphävdes inte av den nya förordningen. Många föreskrifter i storskifteslagstiftningen skulle komma att utnyttjas vid enskiftesförfattningar.

Det var enligt enskifteslagstiftningen inte nödvändigt att alla gårdarna skulle genomgå enskifte i en by där sådant söktes. Om bara en eller några få jordägare i byn hade fordrat enskifte bröts deras hemman ut ur byn. De övriga kunde ligga kvar i teg- eller storskifte. Enskiftet kunde alltså i vissa fall likna de utbrytningar som skett redan före 1803.

I princip krävdes att alla bydelägare var överens för att hela byn skulle kunna enskiftas. Men ju fler gårdar som bröts ut, ju mindre blev naturligtvis kvar av det gamla tegskiftet och de gamla gårderna. Om endast några få gårdsägare ville bli kvar vid det gamla skulle ett helt nytt tegskifte behöva läggas ut på starkt reducerade arealer. Insikten om detta ledde ofta till att från början ovilliga bönder insåg det meningslösa i att stå emot att deras gårdar enskiftades tillsammans med de övriga i byn. På de skånska slätterna blev andelen som deltog i enskiftena mycket hög.

Den viktigaste nyheten i enskiftesförordningen var utflyttningstvånget. För att det skulle bli möjligt att ge varje bydelägare i byn en sammanhängande ägofigur, utan att färdvägen från boningshus till jord blev alltför lång, var det nödvändigt att flytta ut vissa gårdar från byn. Om det bara var några få ägare som ville ha enskifte genomfört, var det dessa som fick flytta ut. Om hela byalaget deltog i enskiftet – något som blev det vanliga i Skåne – var det i första hand de bönder vars byggnader var i sämst skick som fick flytta. Om byggnaderna var jämgoda, avgjordes frågan genom lottning.

Enskiftena kom efter 1803 att gå mycket snabbt över delar av Skåne. Raskast gick skiftesprocessen i de bästa jordbruksbygderna, där bönderna var mest ensidigt inriktade på spannmålsodling. Det var där skiftet bäst behövdes och lättast kunde genomföras. Bönderna hade där de ekonomiska förutsättningarna att genomföra skiften och jorden var förhållandevis enhetlig. I dessa bonde-dominerade slättbygder utfördes de flesta enskiften mellan 1803

Enskiftet i Lilla Uppåkra 1813.

Byns hemman har fått var sitt sammanhängande ägostycke. Eftersom två av byns elva hemman är sammanslagna finns bara tio ägostycken utritade.

Endast de i byn kvarliggande fem gårdarna har ritats ut med bussymboler.

och 1815, under en period då spannmålspriserna var snabbt stigande, och tillgången på lånekapital för att täcka skifteskostnaderna var god.

Utflyttningsprocenten var mycket hög i de starkt uppodlade slättbygderna. I två undersökta häradar i sydvästra Skåne tvingades omkring 65 procent av bönderna att flytta ut. Andra samtida siffror från Skåne anger en utflyttningsprocent vid enskifte på omkring 55 procent. Siffrorna bör inte missuppfattas som så att uppemot halva byarna återstod. Inte sällan var det gårdar som legat i ytterkanten av de gamla byarna som fick bli kvar i sina gamla lägen, eftersom detta lät sig förenas med de avrundade ägofigurer som eftersträvades vid enskiftet. I praktiken ledde enskiftet i Skåne till att bybebyggelsen ersattes med spridd bebyggelse, blandad med glesa rester av de gamla byarna.

Vad som synes ha bidragit till genombrottet för enskiftesreformen var bestämmelserna om ersättningar – odlings- och hävdeerättning – som skulle erläggas mellan bönderna i de byar som hade genomgått enskifte. Den bonde som tilldelades mycket uppodlad mark skulle enligt förordningen under de första åren ha understöd i form av spannmål, foder, gödsel och arbetshjälp från de

grannar som genom skiftet fått sitt innehav utökat av gammal välskött åker. Även från staten utgick visst ekonomiskt stöd, men av ganska begränsad storlek.

Mer vidsträckta befogenheter tilldelades också de *gode män* som redan enligt storskifteslagstiftningen skulle närvara vid varje skiftesförrättning. Dessa var personer ur lokalsamhället, vars roll bland annat var att överbrygga motsättningar som kunde uppstå mellan bydelägarna under skiftesprocessen. I varje härad valdes åtminstone 3-4 gode män som var villiga att mot ersättning vara till hands vid skiftesförrättningarna med råd och upplysningar. Minst två skulle närvara vid varje förrättning. I Skåne var dock endast ståndspersoner och andra storjordbrukare valbara som gode män. Sannolikt bestod deras insats till stor del i att övertala och driva på.

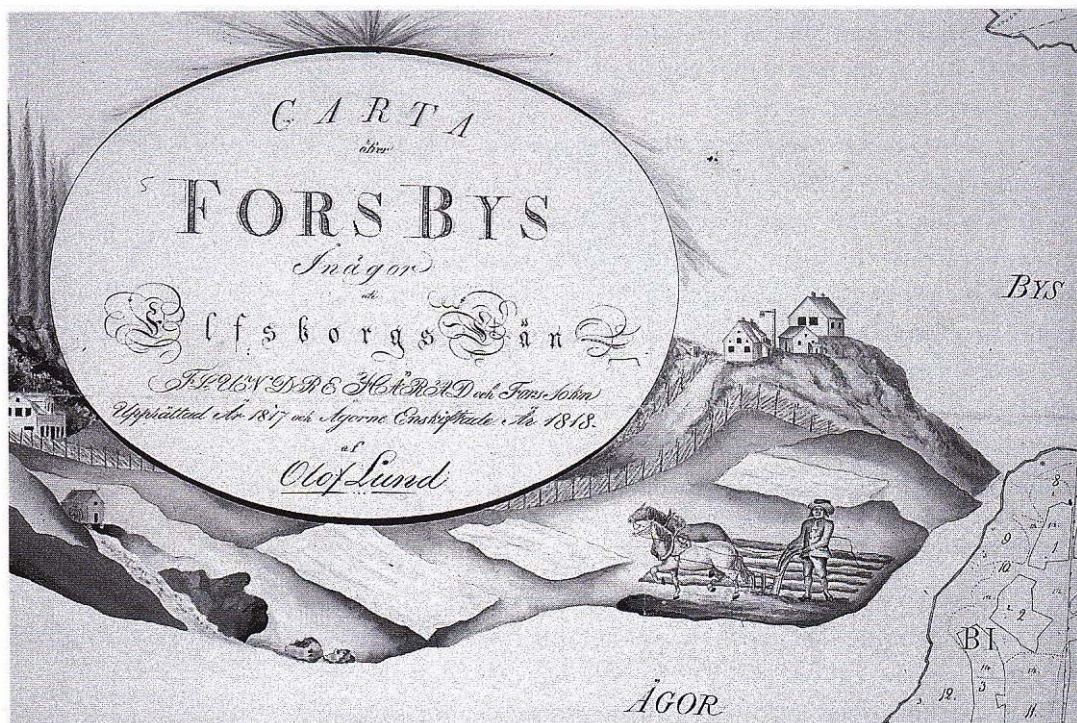
Enskiftet utanför Skåne

År 1804 kom en enskiftesförordning för Skaraborgs län, och år 1807 en förordning som gällde för alla län söder om Norrland och Kopparbergs län. Endast på Öland, i Blekinge och i delar av Skaraborgs län kom dock enskifteslagstiftningen att tillämpas i någon större utsträckning.

I skogs- och övergångsbygderna föredrog de skiftessökande som regel att storskifta i stället för att enskifta. Regelrätta enskiften var nämligen svåra att genomföra i områden med bruten terräng, skogsmarker och ojämn jordkvalitet. Fortfarande var frågorna kring jordgradering och kompensation med extra jordtilldelning för utflyttare ett problem.

Där enskiften trots allt genomfördes utanför renodlade slättbygdsområden blev det ofta nödvändigt att rucka på de regler som angavs av lagstiftningen. 1821 kom ett godkännande av detta förfaringssätt, då Kungl. Maj:t i en kungörelse tillät flera markstycken per hemman, varav högst två fick lov att vara åker eller mark som kunde beräknas bli uppodlad. Om skogen redan var skiftad, och därvid uppdelad i flera skiften per ägare, kunde den få förbli så.

Enskifteslagstiftningen lämnade liksom de tidigare storskiftesförordningarna utrymme för olika regionala tolkningar. På samma sätt som när storskiftet genomfördes tillämpades i Västergötlands slättbygder ett förfaringssätt där lantmätarens roll inskränkte sig till att dela upp jorden mellan jordebokshemmanen, varefter bönderna på varje hemman delade upp jorden mellan sig. Resultatet blev vad som på längre sikt uppfattades som halvmesyrer. Till

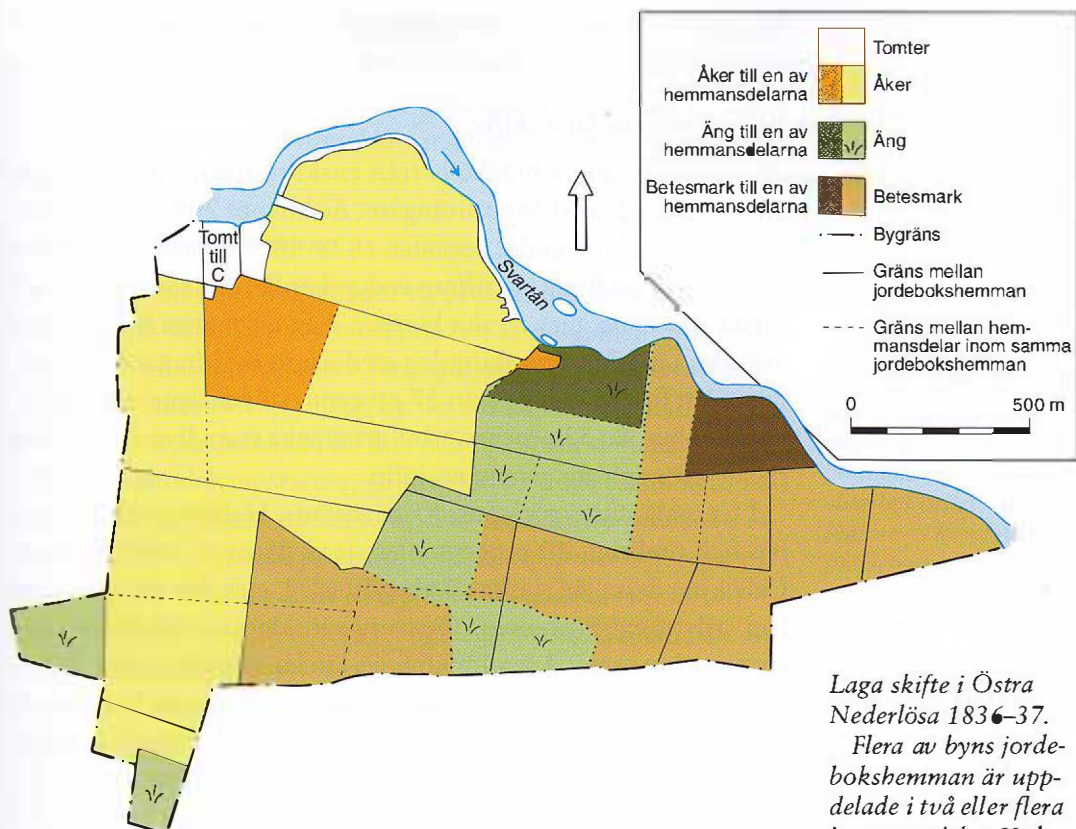
Vissa lantmätare illustrerade sina kartor med vinjettbilder. På detta utsnitt ur kartan över enskiftet i Fors by i Västergötland 1818 ses en plöjande man med en byväg och en bykrog i bakgrunden. Till vänster en liten kvarn.

skillnad från de skånska enskiftena kom dessa enskiften som regel att skiftas om senare.

LAGA SKIFTET

I längden var förhållandet med två parallella skifteslagstiftningar ohållbart. Storskiftes- och enskiftesstadgorna ersattes därför år 1827 med stadgan om *laga skifte*. Den kom att gälla hela landet, med undantag av övre Dalarna där särskilda författningar om storskifte fortfarande gällde. I sina grunddrag byggde laga skiftesstadgan vidare på enskiftesförordningarna. Den nya stadgan var ett omfångsrikt aktstycke. Med alla samtidigt utfärdade tilläggsbestämmelser omfattade den ett sextiotal sidor. Den skiljde sig i noggrannhet och utförlighet väsentligt från tidigare skiftesförordningar. Lagstiftaren har förutsett och i förväg parerat olika alternativa tolkningar. Stadgan kom därför att tillämpas på ett likartat sätt över hela landet.

I stadgan om laga skifte befästes den relativa flexibilitet i fråga om antalet tillåtna ägostycken som följt med 1821 års enskifteskungörelse. I andra avseenden innebar emellertid laga skiftet en skärpning av enskifteslagstiftningen. För det första återinfördes

Laga skifte i Östra Nederlösa 1836–37.

Flera av byns jordbokshemman är uppdelade i två eller flera hemmansdelar. Vad som vid skiftestillfället blev åker, äng och betesmark till en av hemmansdelarna har här markerats med mörkare färgtoner.

Från och med laga skiftet var det vars och ens ensak hur han ville använda sin jord. Som regel blev med tiden äng och betesmark helt eller delvis omvandlade till åker.

regeln om det ovillkorliga skiftesvitsordet. Det räckte att en bydelägare ville ha skifte, för att det skulle genomföras. Det var inte längre tal om att vissa delägare i en by skulle kunna undandra sig fullständig jordkonsolidering och fortsätta bruka jorden i ett mer eller mindre modifierat tegskifte. Hade väl en ansökan om skifte bifallits, måste alla gårdar i byn undergå laga skifte. Den som ansökte kunde inte längre pekas ut som förpliktigad till utflyttning. I övrigt låg reglerna om vem som skulle flytta nära enskifteslagstiftningens. Även bestämmelserna om ersättning från kvarboende till utflyttare liknade de tidigare.

Enligt laga skiftesstadgan skulle utmarkerna alltid skiftas samtidigt med inägorna, vilket var en nyhet. Som regel kunde tre ägostycken tillåtas per hemmansdel, varav högst två fick vara så kallad inrösningsjord, det vill säga åker eller sådan jord som beräknades bli uppodlad. Annan jord kallades avrösningsjord.

Laga skiftet utfördes på hemmansdelsnivå i hela landet. Det var alltså inte längre fråga om att, som tillämpats regionalt vid tidigare skiften, omfördela jord enbart mellan jordbokshemman. För vissa delar av landet blir det alltså först med laga skiftet möjligt

att på kartan studera brukningsstrukturen på hemmansdelsnivå och därmed på brukningsgårdsnivå.

Utflyttning vid laga skifte

Utflyttningstvånget bibehölls från enskiftesförordningarna och gjordes till och med ännu strängare. Av knappt 200 000 delägare som deltog i skifte under perioden 1828–1870 i landet som helhet fick 34 procent flytta ut. Siffran verkar kanske inte särskilt hög vid första påseende, men vi ska komma ihåg att många laga skiften utfördes i mycket små skifteslag med några få deltagare. I Skaraborgs län fick så många som 57 procent av bydelägarerna flytta ut, i Malmöhus län 52 procent, trots att många stora byar i dessa län redan var upplösta genom enskifte.

I Uppsala, Östergötlands, Kristianstads, Hallands och Örebro län fick omkring 40 procent eller strax däröver lämna byarna. Delvis har dessa län starka slättbygdsinslag, men den relativt måttliga utflyttningsprocenten i Östsverige förklaras av att byarna där som regel var små. Även Jönköpings län låg på denna nivå. Norrlandslänen, de delar av Dalarna som laga skiftats samt Värmlands och Gotlands län hade omkring 20 procent utflyttare eller därunder. I övriga län var utflyttningsprocenten mellan 26 och 34 procent.

Vid internationella jämförelser, och med hänsyn tagen till de förhållandevis små byarna i Sverige, framstår andelen bönder som måste lämna byarna som mycket hög. På den danska ön Själland nådde utflyttningen 40 procent, men på Fyn och Jylland behövde bara 10–20 procent av bönderna flytta ut.

I praktiken försvann de svenska byarna som sociala organisationer i och med enskiftet och laga skiftet. I mycket hög grad försvann också byn som bebyggelseform. Det förtjänar att påpekas att de ”oskiftade byar” som finns kvar genomgående har genomgått laga skifte (utom i delar av Dalarna), men att byarna i fråga har varit så små att någon utflyttning inte ansetts nödvändig.

Med järnvägsnätets utbyggnad växte det på många håll fram en ny typ av ”byar” – stationssamhällen och lokala handelscentra. Dessa saknade helt och hållet de gamla byarnas agrara funktioner.

Ägodelningsrätterna

En viktig nyhet i 1827 års skiftesstadga var särskilda ägodelningsrätter. De skulle som första instans döma i tvister mellan skiftes-

deltagarna, men också pröva att skiftet skett enligt lagen. Ägodelningsrätterna kombinerade därmed dömande och administrativa funktioner och sådana inrättades i varje härad eller tingslag. Andra och sista instans i skiftesmål var Högsta domstolen (Kungl. Maj:t).

Lantmätaren och bönderna

Inte sällan framställs skiftet som en process där bönderna var i lantmätarens våld. Detta är emellertid en sanning med stor modifiering. De flesta lantmätare försörjde sig huvudsakligen på arvoden från skiftesförrättningar. De betalades av bydelägarna, men arvodena utbetalades sällan till fullt belopp förrän skiftena var fastställda vid ägodelningsrätten. Ju fler bönder som var missnöjda, desto större var risken att fastställelsen, och därmed även lantmätarens lön, blev försenad på grund av domstolsprocesser. Lantmätaren blev alltså beroende av sitt rykte. Han hade därför all anledning att gå bönderna tillmötes så långt lagstiftningen tillät. När allvarliga meningsskiljaktigheter ändå uppstod gällde de nästan alltid den beordrade utflyttningen eller antalet utlagda skiften per delägare.

Laga skifte i Frölunda

Byn Frölunda låg i Gällstads socken, Kinds härad i södra Västergötland. Där bodde nio bönder på lika många brukningsgårdar.

Det är svårt att avgöra om denna bild föreställer en bonde och lantmätare i slagsmål, eller om ordet "lantmätare" i konstnärens undertext bara används som skällsord.

Eftersom lantmätnarna stod i centrum för förrättningar där det var mycket svårt att göra alla lika nöjda stod yrkets företrädare inte alltid högt i kurs.

Teckning av Hjalmar Mörner (1794–1837).

Enligt jordeboken bestod byn av sex jordebokshemman om sammanlagt 1 7/8 mantal. Dessa var uppdelade på sammanlagt tretton hemmansdelar. I flera fall bestod alltså brukningsgårdarna av två hemmansdelar.

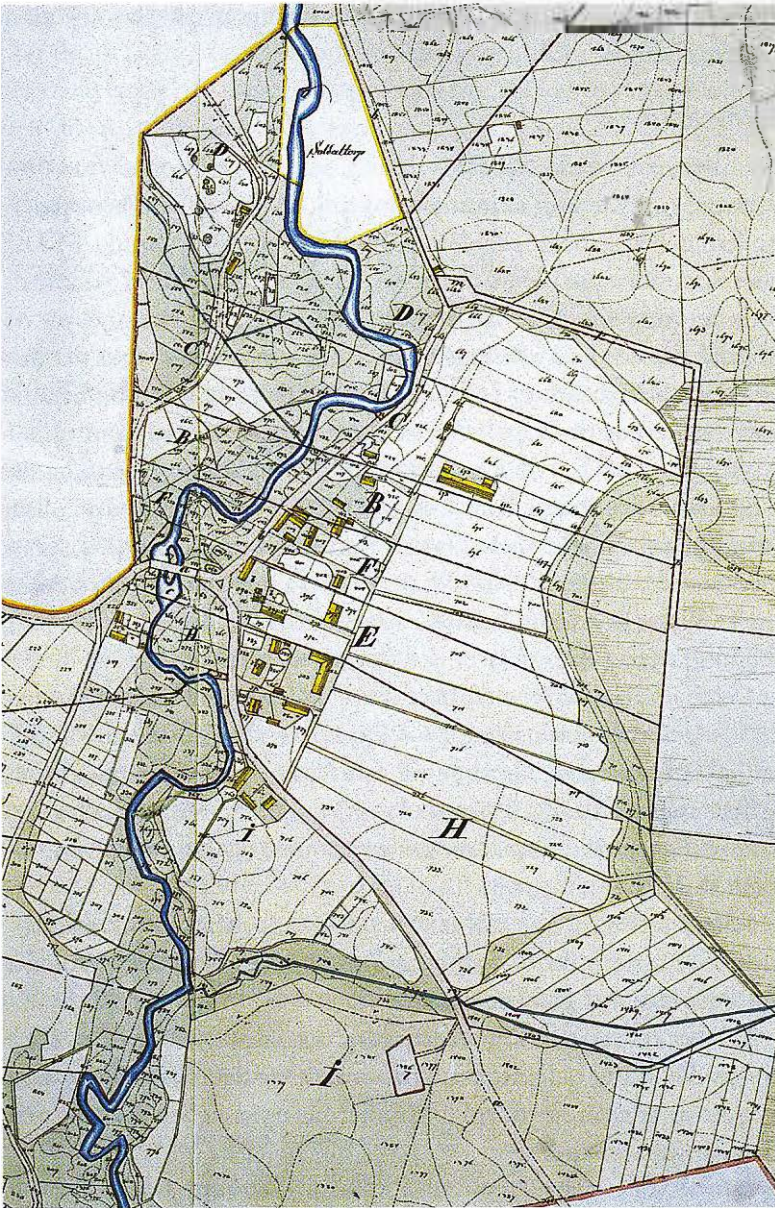
I maj 1860 ansökte en av de nio delägarna i byn om laga skifte hos länsstyrelsen, som förordnade lantmätare. I augusti samma år hölls ett första sammanträde hos initiativtagaren. Närvarande var lantmätaren, två gode män från andra socknar i häradet, övriga åtta delägare i byn samt två jordägare som ägde mark som gränsade till byn. En av byns delägare bestred deltagande i skiftet, då hans gårdsbyggnader redan 1810 hade flyttats ut ur byn, ”till undvikande av eldsvåda och till åkerbrukets förbättring”, och då hans ägor bestod av endast två skiften. Deltagarna kom vid sammanträdet fram till att en ny uppmätning av skifteslagets alla ägor var nödvändig, eftersom storskifteskartorna från 1775 var ofullständiga och illa medfarna av ålder.

Nästa möte hölls i juni 1861. Nu hade frölundaborna vidtalat två sockenbor att åta sig uppdraget som gode män, troligen för att hålla traktamentskostnaderna nere. Dessa män hade vid förra mötet förklarats ojäviga. Lantmätaren hade färdigställt den nya kartan. Utflyttningar och ägobyten diskuterades. Vid ytterligare ett möte i juni graderades ägorna. Man beslutade också om undantagande av mark för gemensamma behov, såsom vägar, grus- och vattentäkt samt torvmosse.

I augusti 1861 godkände och undertecknade delägarna ägobeskrivning, hävdeförteckning och taxeringslängd för skifteslagets ägor, tillsammans nära 400 sidor. Ett ägobyte med en angränsande by var preliminärt klart. En besiktning hade vidare skett av byns 33 hus. Det resulterande besiktningsinstrumentet skulle ligga till grund för beslut om vilka delägare som skulle flytta ut från byn.

Ett första förslag till skifte framlades av lantmätaren i oktober 1861, och ett andra i november. Härefter fullbordades en utstakning av delägarnas nya lotter på marken och flyttkostnaderna räknades ut. Delägarna enades om att flyttjälp skulle utgå i pengarna hälften när flyttningen började och den andra hälften när flyttningen var färdig. Man enades också om att fördelningen av flyttkostnaderna skulle ske enligt hemmansdelarnas mantalsvärde.

Skiftet förklarades avslutat i februari 1862. Under mars och april samma år inkom besvär till ägodelningsrätten från alla delägarna i byn, fördelade på tre olika skrivelser. I juni sammanträdde ägodelningsrätten inom skifteslaget för att göra syn. Rätten beslu-

Laga skifte i Frölunda, Gällstads socken, 1866. Ett exempel på hur en laga skifteskarta kunde se ut.

Den gamla tegindelningen och husens läge före skiftet är utritade.

Den nya markindelningen framgår av kraftiga, rödmarkerade strecklinjer samt stora bokstäver.

tade att återförvisa skiftet till lantmätaren. Över rättens beslut anförde sex av de nio delägarna besvär. Dessa överlämnades till Kungl. Maj:t för beslut i december 1862. Sedan Kungl. Maj:ts utslag kommit lantmätaren tillhanda och sedan han vidtagit nya skiftesåtgärder, kunde skiftet på nytt avslutas av lantmätaren i maj 1865 och fastställas av ägodelningsrätten i maj 1866. Hittills hade skiftesprocessen tagit sex år, varav de fyra sista åtgått till revideringar av det först avslutade skiftet. Först nu vidtog utflyttningen.

Fem av byns vid denna tidpunkt åtta brukningsgårdar fick sina tomter flyttade.

Skifteskostnader

Hur mycket kostade skiftet för deltagarna? Enligt exempel från fyra östsvenska byar som skiftades omkring 1860 var totalkostnaden omkring 700 kronor per deltagare. Summan motsvarade 14 kor eller 80 tunnor råg i 1860 års priser. Kostnaden var alltså avsevärd, men det finns bland de undersökta bönderna inga exempel på att bönder ruinerades av skifteskostnaderna – inte heller tycks det finnas exempel på sådant i landet i övrigt. Trots att samtida beskrivare beklagade de skånska slättbygdsböndernas hårda lott under enskiftesperioden, tyder bouppteckningar på att böndernas ställning förblev orubbad. Insteckningar i fastigheterna och lån i olika penninginrättningar var sällsynta. Bouppteckningar slutade sällan med underskott. Skiftet möjliggjorde stora nyodlingar som snabbt ledde till att bönderna fick ökade inkomster.

Enligt uppgifter från lantmäterikontoren uppskattades de direkta kostnaderna för laga skifte enbart under tjugofemårsperioden 1834–1858 till åtminstone 24 miljoner kronor. Av detta föll 8,5 miljoner vardera på ”arvode till lantmätare och gode män” och utflyttningsersättning. Till detta kom 3 miljoner i odlingsersättning samt enligt samtida beräkningar över 4 miljoner som inte upptogs i skifteshandlingarna.

Som jämförelse kan nämnas att hela den årliga produktionen inom sektorn jordbruk med binärningar har beräknats till 200 miljoner kronor vid 1800-talets mitt.

I själva verket var skifteskostnaderna högre, eftersom åtskilliga kostnader aldrig redovisades. Dit hörde stora delar av odlings- och byggkostnaderna, jordbrukarfamiljernas egna arbetsinsatser och rättegångskostnader.

VEM ANSÖKTE OM LAGA SKIFTE?

I äldre litteratur framställs ofta skiftena som något som genomfördes av statsmakten och stora jordägare mot de enkla böndernas vilja, och med hjälp av en ”drakonisk” lagstiftning. Denna uppfattning har länge levt kvar i översiktsverk och populärvetenskapliga arbeten. Senare årtiondens forskning har givit en delvis annorlunda bild. I alla områden som har undersökts var bönder i majoritet bland dem som ansökte om skifte. Därmed inte sagt att

lagstiftningen var ”demokratisk”. Den gav mycket stor makt åt den eller de jordägare i en by som ville låta genomföra skifte. I praktiken hade laga skifteslagstiftningen med sitt mycket starka gynnande av skiftesförespråkarna nästan omöjliggjort byarnas långsiktiga överlevnad. Byarna hade blivit föreningar som varje medlem hade rätt att upplösa genom att begära sitt eget utträde.

Områden med undantagsbestämmelser

Delar av landet hade varit undantagna eller haft särbestämmelse redan i storskifteslagstiftningen, och kom under kortare eller längre perioder att bli undantagna även från laga skifteslagstiftningen. I Dalarna var byalagen mycket stora, medan åkerbruket betydde förhållandevis lite för den totala försörjningen. Det ansågs inte rimligt att en enda persons skiftesvitsord skulle kunna tvinga uppemot 100 jordägare till skifte. Stora delar av Dalarna undantogs därför i praktiken från laga skifte. I stället genomfördes under 1800-talet en form av storskiften. Dessa genomfördes tvångsmässigt av den lokala statliga administrationen, men kronan stod här också för en betydande del av skifteskostnaderna.

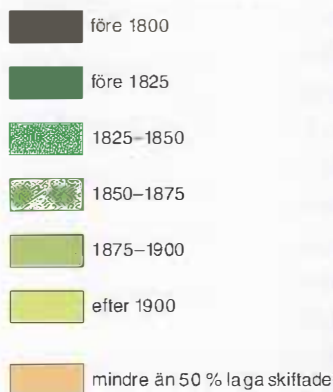
Även Gotland var länge ett undantag i skifteslagstiftningen. De gotländska böndernas ägolotter låg spridda över mycket stora områden. Skifteslag lät sig här inte avgränsas lika naturligt som i andra delar av landet, utan varje skifte kom att inbegripa ett mycket stort antal bönder. Inte heller på Gotland ansågs det rimligt att den vanliga regeln om en enda delägars skiftesvitsord skulle gälla. I stället krävdes enhälligt samtycke av berörda jordägare, vilket i praktiken innebar att skiftesverksamheten aldrig kom i gång före mitten av 1800-talet. De gotländska särbestämmelserna upphörde etappvis under 1800-talets andra hälft.

Laga skiftets regionala spridning

Hur såg då det regionala spridningsmönstret ut? I vilka delar av landet var med andra ord bydelägare mest angelägna om att upplösa bygemenskaperna?

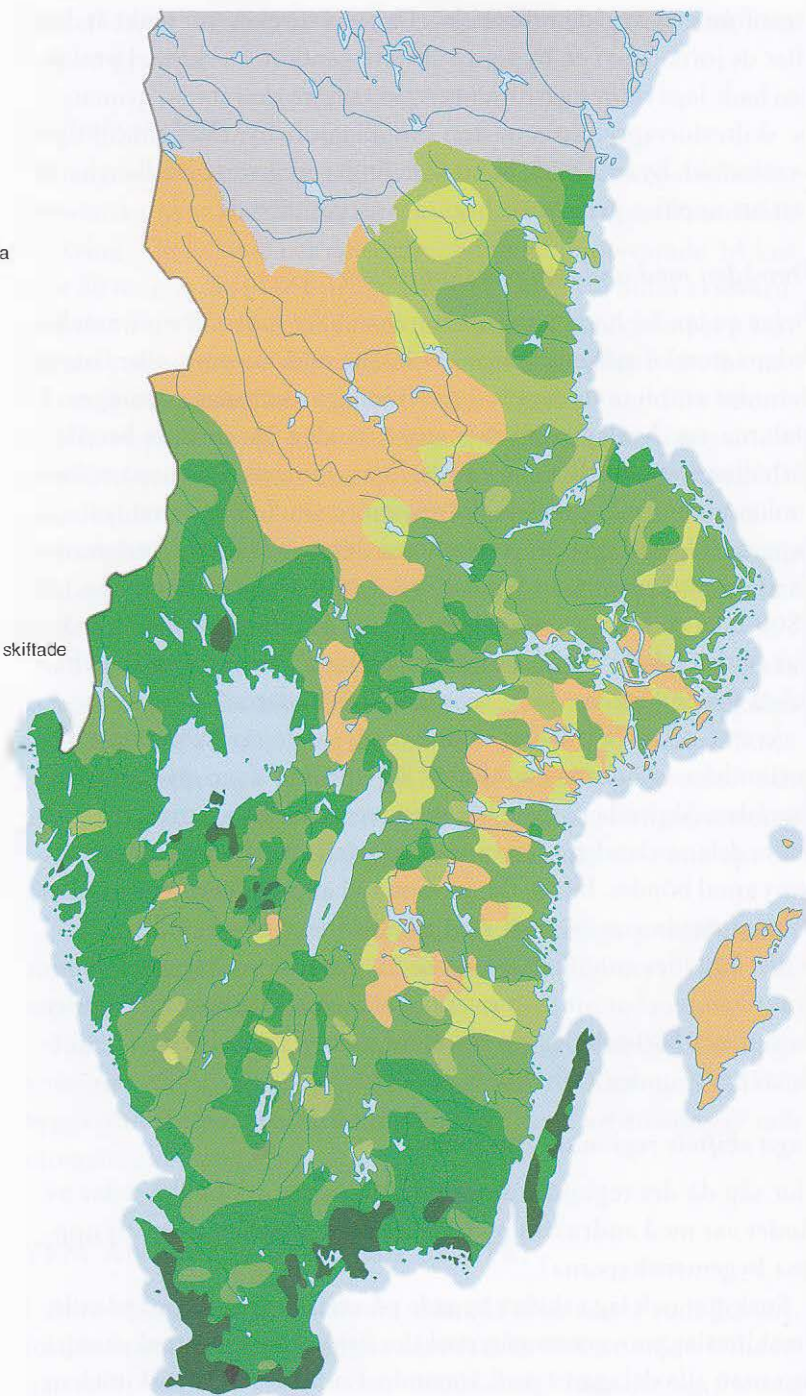
Enskiftet och laga skiftet byggde på samma grundläggande idé. Ett skifteslag som genomgått enskifte fick som regel inte skiftas på nytt utan alla delägars godkännande. Enskifte och laga skifte kan därför i utbredningshänseende ses i ett sammanhang. Deras utbredning i Syd- och Mellansverige framgår av kartan på s. 300 som visar när 50 procent av antalet möjliga enskiftes- eller laga skiftesförrättningar ägt rum.

50 % av antalet
en- och laga skiften genomförda

Enskiftets och laga skiftets regionala spridning i södra och mellersta Sverige. I jämförelse med stor-skiftet ger genomförandet av dessa skiftesreformer en mindre gyttrig kartbild.

Enskiftet och laga skiftet fick tidig spridning i södra och sydöstra Sverige samt delar av Västsverige, men genomfördes senare i större delen av ●stsverige.

Att enskiftet fram till 1820-talets mitt framför allt hade berört Sydvästskåne, delar av Västergötlands slättbygder samt Öland och Blekinge, har redan nämnts. Fram till 1850 hade Skåne och stora delar av sydöstra och västra Sverige genomfört enskifte eller laga skifte. Däremot utmärktes östra Mellansverige samt större delen av Smålandslänen och angränsande delar av andra län av förhållandevis sena laga skiften. Först under perioden 1850–1875, i vissa fall ännu senare, uppnåddes i dessa delar av landet att upp till 50 procent av antalet byar skiftats.

En viktig del av förklaringen till olikheterna i skiftets spridning är att behoven var skilda i olika delar av landet. Som vi sett hade redan storskiftet i vissa avseenden förbättrat möjligheterna att bedriva ett efter den tidens måttstock rationellt jordbruk. Dock hade det inte löst problemet med långa färdvägar till de ytterst liggande åkrarna i stora byar. Dessutom kvarstod de problem som kunde uppstå till följd av de gemensamma insläppen av betesdjur på inägorna.

En sak som faller i ögonen är att slättbygdsområden med relativt stora byar skiftades tidigt. Detta gällde framför allt Skånes och Västergötlands slättbygder. Däremot skiftades de östsvenska slättbygderna, som utmärktes av förhållandevis små byar, sent. I södra Kalmar län och Blekinge, som också hade tidiga enskiften och laga skiften, hade byarna vuxit starkt till följd av hemmansklyvning.

Att laga skiftet fick ett så sent genomslag i de östsvenska slättbygderna beror sannolikt också på att redan storskiftet gett upphov till en relativt utvecklingsduglig ägostruktur. Dessutom förefaller behovet av att gå över till växelbruk med foderväxter ha varit mindre i Östsvrige (se nedan s. 308). Först sedan spannmålspriserna börjat sjunka omkring 1875 blev trycket stort på bönderna att gå över till animalisk produktion och därmed växelbruk. Då, om inte förr, blev det nödvändigt att skifta jorden.

Om vi ser till södra och mellersta Sverige som helhet, fanns det en tendens till att enskifte och laga skifte ägde rum tidigt i regioner med stark befolkningstillväxt, och sent i regioner med svag tillväxt. Folkökningen 1700–1870 var kraftig i Skåne och sydöstra Sverige och i stora delar av Västsverige, och det är framför allt i dessa delar av landet som vi finner de tidigaste enskiftena och laga skiftena. Folkökningen var däremot relativt långsam i östra Mellansverige och där är också skiftena sena.

Vad detta samband mellan folkökning och tidiga skiften beror

på är knappast diskuterat av den hittillsvarande forskningen. Sambandet motsäger i varje fall inte teorin om att skiftena skulle ha stimulerats av ökad knapphet på resurser (se ovan s. 284). Det bör påpekas att sambandet inte är lika tydligt om vi gör jämförelser inom mindre områden. Det är med andra ord långtifrån alltid de socknar inom ett län eller ett härad som har den snabbaste folkökningen som uppvisar de tidigaste skiftena. Det fanns naturligtvis en rad andra omständigheter än folkökning som hade betydelse för om skiftet skulle komma sent eller tidigt, och dessa faktorer blir mer utslagsgivande inom en region än på riksplanet.

SKIFTENAS SOCIALA KONSEKVENSER

Ute i Europa skedde de stora skiftesrörelserna ofta i samband med betydande sociala förändringar. I England medförde skiftena (*"enclosures"*) att den gamla klassen av landbönder försvann och ersattes av stora arrendatorer, då landböndernas små gårdar inte kunde bära skifteskostnaderna. Det engelska ordet för skifte har därför kommit att lika mycket stå för sociala förändringar som för jordkonsolidering.

Även i Danmark skedde skiftena i samband med sociala förändringar, men av ett helt annat slag. Fram till 1700-talets senare del hade landet dominerats av storgods och landbönder, men skiftena skedde här samtidigt som bönderna fick friköpa jorden och bli självägande.

De svenska skiftesrörelserna liknade, om man ser till vilka konsekvenser de fick, snarare de danska än de engelska. De självägande bönderna ökade visserligen inte i antal som en direkt följd av skiftena, men de minskade knappast heller, och på lång sikt befäste de sin ställning. Att resultatet för torpare och backstugusittare blev annorlunda ska vi strax återkomma till. En orsak till att de flesta jordägare lyckades bibehålla sin ställning är att det i Sverige fanns en generell lagstiftning som gjorde det jämförelsevis lätt och billigt att komma fram till ett skiftesbeslut. Till den relativt låga kostnaden bidrog också att genomförandet sköttes av offentliga tjänstemän.

Skiftena och de obesuttna

Man skiftade endast jord som tillhörde byns mantalssatta gårdar. Torpare, backstugusittare och andra obesuttna hade inga rättigheter som tillvaratogs genom skiftet. Tvärtom drabbades ofta

torparna av uppsägningar, då bönderna vid enskiftet och laga skiftet flyttade ut från byarna. Jord som bönderna dittills ansett mindre användbar för egen odling på grund av det stora avståndet från byn, kunde på grund av utflyttningen bli tagen i anspråk. Inte sällan blev torpplatser använda som nya gårdsplatser åt utflyttade bönder. I flera slättbygds-län började antalet torpare minska redan på 1840-talet, och sannolikt var här laga skiftet en viktig bidragande faktor.

På samma gång medförde enskiftet och laga skiftet, med dess utflyttning av gårdsbyggnader till nya husplatser och behov av snabb nyodling, en kraftigt stegrad efterfrågan på arbetskraft. Skiftena bidrog på så sätt till att arbetsmarknaden för lönearbetskraft ökade. De obesuttna kunde nu få lönearbete mer regelbundet än tidigare, något som möjligen bidrog till en förbättring av levnadsstandarden.

DE NORRLÄNDSKA AVVITTRINGARNA

I Dalarna och Norrland fanns stora skogsområden som varken enskilda eller samfälligheter hade äganderätten till. Kronan gjorde sedan senmedeltiden ägaranspråk på dessa vidder (framför allt för att få rätten att ta ränta av nybyggare), men befolkningen i angränsande områden hade en traditionell rätt att utnyttja skogs- och jaktresurserna till husbehov.

När det blev ett ökat tryck på skogarna, bland annat från en växande bruksnäring, uppstod ett behov av att dra upp klarare gränslinjer mellan kronans ägaranspråk och allmogens. På 1680-talet kom lagstiftningen om *avvittring* (ordet är härlett ur ett gammalt ord med betydelsen ”göra veterligt”). Byar med oklara ägo-gränser gentemot allmanningarna tilldelades skogsarealer, vars storlek anpassades till vad som var vanligt i området. Det övriga skulle tillfalla kronan, och kunde vid behov anslås till järnbruken. Arbetet med avvittringen kom i gång i alla de nordsvenska länen, men arbetet gick förhållandevis långsamt.

Under 1700-talets senare del var det snarare nyodlingen och kolonisationen än bruksnäringen som avsågs bli gynnade av att gränserna mellan existerande byars egendom och kronans drogs upp. Genom avvittringarna klargjordes var det fanns jord som kunde användas för nybyggen. På 1820-talet stiftades ny lag och avvittringen satte i gång med förnyad kraft. Skogen värderades vid denna tid lågt, särskilt om den låg illa till från transportsynpunkt.

Detta bidrog till att intresset från kronan att behålla skogen i sin ägo var litet. Avvittringarna, som tidigare syftat till att dra upp ägogränser mellan kronans och byarnas jord, kom nu att innefatta även uppdelning av byarnas samfälligheter. Bönderna tilldelades vid avvittringarna under 1800-talets första hälft ofta mycket stora skogsområden.

När den svenska exporten av trävaror började växa från och med 1830-talet blev det vanligt att skogsbolagen köpte avverkningsrätter av bönder, ofta på så långa perioder som 50 år. Detta ledde till att inkomsterna från prisstegringarna på trävaror gick till bolagen, inte till bönderna. Förhållandena bidrog till att den statliga kontrollen av den avvittrade skogen kom att skärpas under 1800-talets senare del.